

Radioničko porijeklo staklenih posuda s kasnoantičke nekropole na Štrbincima*

UDK 903.23(497.5 Štrbinci)

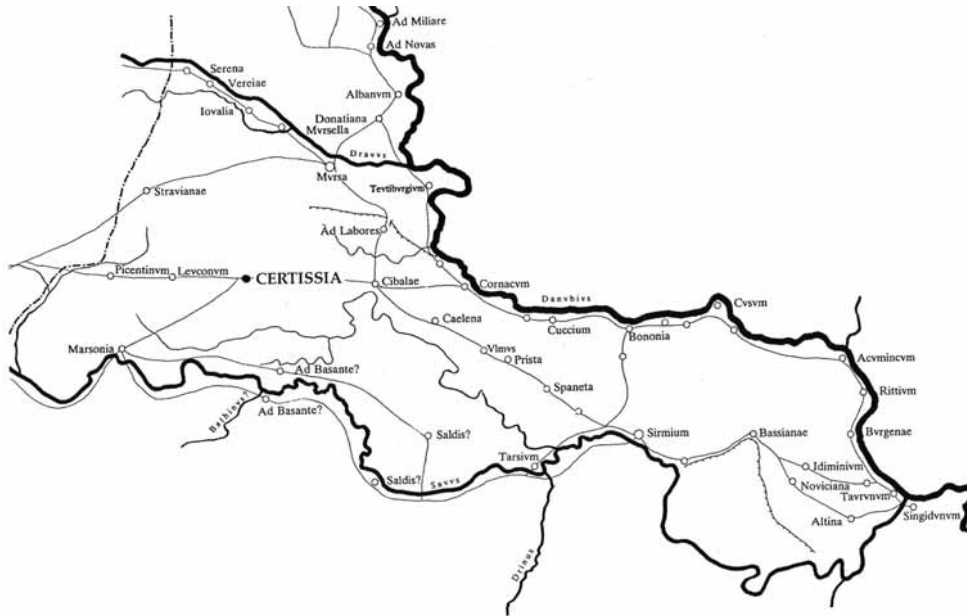
Mia Leljak, Đurmanec

Na kasnoantičkoj nekropoli na Štrbincima (Certissia?) u blizini Đakova, do sada je pronađena velika količina kasnoantičkih i ranokršćanskih nalaza. Upravo na toj je nekropoli pronađena i najveća količina kasnoantičkih staklenih posuda. Većina pronađenih posuda ukazuje na južnopanonsku proizvodnju. To je vidljivo na temelju elemenata poput: velike količine pronađenih posuda, loše kvalitete izrade i loše kvalitete stakla, nedostatka bliskih analogija za veliki broj posuda, i slično. Međutim, za sada ne možemo sa sigurnošću potvrditi staklarsku proizvodnju na Štrbincima, ili bilo gdje drugdje u hrvatskom dijelu južne Panonije, s obzirom da staklarske peći nisu pronađene. Ono što jest zanimljivo je to što je na nekropoli pronađeno nekoliko posuda koje tipološki ne odgovaraju kasnoantičkima, već ranijim rimskim oblicima. Njihova izrada upućuje na kasnu antiku i odgovara izradi većine staklenih posuda pronađenih na Štrbincima (loša izrada, loša kvaliteta stakla), ali tipološki one su sličnije ranijim primjercima. Teško je zamisliti da su se uspjele sačuvati kroz nekoliko stoljeća. Veća je vjerojatnost da je riječ o ranijim oblicima panonske proizvodnje. Pronađeno je i nekoliko posuda koje se također razlikuju od ostalih, ne tipološki, već s obzirom na kvalitetniju izradu, te nedostatak sličnih primjeraka. Pitanje jest da li su i one moguće panonske proizvodnje ili uvoz iz neke druge provincije?

Ključne riječi: Štrbinci, Panonija, kasna antika, staklene posude, staklarske radionice

* Izlaganje na temu *Glass vessels from the Late Roman cemetery of Štrbinci* održano je na kongresu AIHV 19 (Association Internationale pour l'Histoire du Verre), 2012.

Arheološki lokalitet Štrbinci (Certissia?) nalazi se oko 3 km jugoistočno od Đakova. Štrbinci se u literaturi prvi puta spominju početkom 20. st.¹, prva zaštitna istraživanja provedena su 1993. god., dok su prva sustavna istraživanja lokaliteta započeta 1999. god., te se od tada (pod vodstvom dr. Branke Migotti) istražuje kasnoantičko groblje na platou južnog brežuljka.

Karta Panonije Sekunde s lokacijom Certissie

Do sada je pronađeno 175 grobova, s velikom količinom različitih kasnoantičkih i ranokršćanskih nalaza. Najveću količinu nalaza predstavlja stakleni materijal, ponajviše staklene posude, ali i nakitni predmeti (narukvice, privjesci i perle). U ovome radu isključivo se raspravlja o radioničkome podrijetlu nekolicine tipova staklenih posuda.

Za sada, najzanimljiviji nalazi pronađeni na lokalitetu, zasigurno su dva zlatna staklena dna. Prvo dno pronađeno je 1965. god. prilikom građevinskih radova, međutim sam je kontekst nalaza nažalost ostao nepoznat.² Na zlatnoj

1 Josip BRUNŠMID, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, no. 1, Zagreb 1901., 137.

2 Branka MIGOTTI, *Two gold-sandwich glasses from Štrbinci (Đakovo, Northern Coatia)*, Zagreb 2002., 21.

foliji, smještenoj između dva komada stakla, prikaz je bračnog para, te natpis FLOP-N-TIS (sc. *florentes*) stisnut u praznom prostoru između njihovih glava. Na temelju sačuvanog ulomka posude možemo zaključiti da je najvjerojatnije riječ o dnu zdjele. Na temelju natpisa i ikonografske analize prizora, kao i usporedbe sa sličnim primjercima, dno je datirano u drugu trećinu 4. st. (330 - 360).³

Drugo zlatno dno pronađeno je u grobu 45, prilikom arheoloških istraživanja 2001. god. Dno je, s još dva obična staklena dna, pronađeno uz glavu djevojčice stare 10 - 12 god. S obzirom da je isključivo dno sačuvano, ne možemo znati kojem tipu posude je pripadalo, iako je najvjerojatnije riječ o zdjeli kao i u slučaju prvog primjerka. Zlatna folija prikazuje četveročlanu obitelj, a između i iznad njihovih glava smješten je natpis 'VIVATIS FELICIS (sc. *felices*) IN DEO', te pet rozeta. Kao i u slučaju prvog dna, napravljene su detaljne ikonografske analize i usporedbe sa sličnim primjercima, koje upućuju na proizvodnju u 2. pol. 4. st. (360 - 400).⁴

a) D. 6,8 cm

b) D. 6,5 cm

Zlatna staklena dna

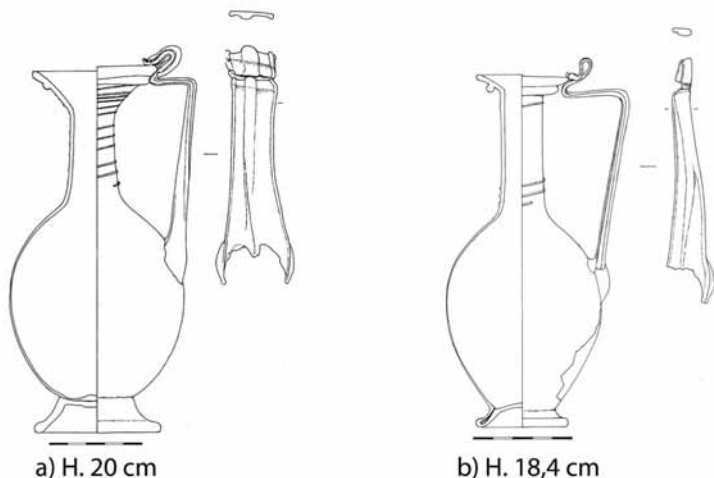
Zanimljivo jest da su na Štrbincima pronađena dva zlatna staklena dna, s obzirom da ih je na području čitave Panonije pronađeno tek sedam: dva na Štrbincima, dva u Carnuntumu, jedno u Poetoviju, te po jedno u Intercisi i Lugiu. Općenito se smatra da je većina svih do sada pronađenih zlatnih dna talijanskog porijekla. Na temelju samo dva pronađena primjerka na području južne Panonije,

3 Branka Migotti, 2002., n. dj. (bilj. 2), 25 - 34.

4 Branka Migotti, 2002., n. dj. (bilj. 2), 52.

te samo sedam na području cijele provincije Panonije, mogućnost južnopanonske proizvodnje malo je vjerojatna, naročito ako u obzir uzmemo činjenicu da je većina do sada pronađenih dna proizvedena u Rimu.

Na lokalitetu je pronađeno nekoliko vrčeva, koji se kvalitetnijom tehnikom izrade, te nedostatkom sličnih primjeraka, razlikuju od ostalih. Pitanje je jesu li ti vrčevi panonske proizvodnje ili uvoz iz neke druge provincije.

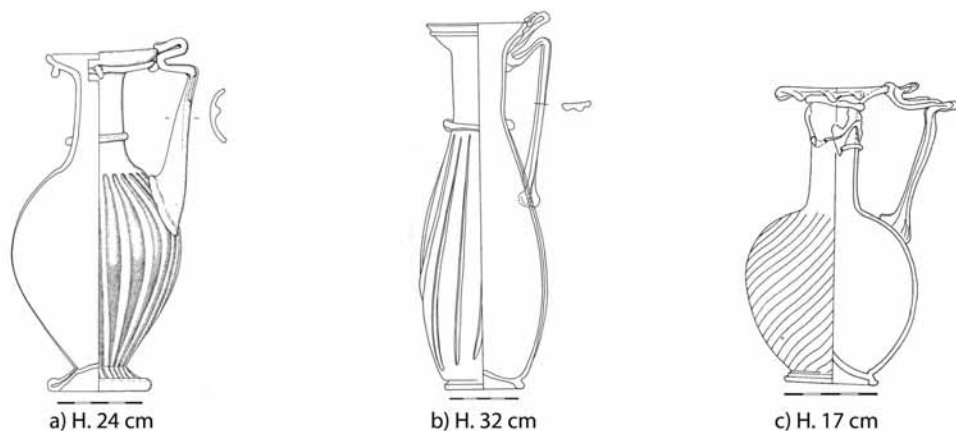
Vrčevi iz groba 113

U grobu 113 pronađena su dva vrlo slična ovalna vrča, s ukrasom staklenih niti na vratu. Na području južne Panonije za njih nema izravnih analogija. Ima mnogo sličnih primjeraka i u hrvatskom i u mađarskom dijelu Panonije, kao i na području Porajnja i istočnoga Mediterana, ali bliske analogije nedostaju. Nedostatak izravnih analogija, kao i sličnost s mađarskim vrčevima, odmah nameće mogućnost proizvodnje takvih oblika upravo u Panoniji. S druge strane, ako uzmemo u obzir vrlo slične primjerke iz istočnomediterskih radionica (npr. Kunina 1997)⁵, naši bi vrčevi vrlo lako mogli biti uvezeni iz istočnomediterskih radionica. Uvoz robe iz tih radionica na područje Panonije gotovo je nezamjetan, za razliku od prostora istočnojadranske obale, gdje je prisutan u velikoj mjeri. Stoga je još zanimljivije to što je na Štrbincima nađeno nekoliko oblika posuda koji upućuju na mogućnost proizvodnje na području istočnog Mediterana. Mogli bismo pretpostaviti da su spomenuta dva vrča na Štrbince stigla iz Dalmacije, s obzirom da su provincije Panonija i Dalmacija bile

5 Nina KUNINA, *Ancient glass in the Hermitage collection*, St. Petersburg 1997., 222.

povezane nekolicinom cesta, među kojima i onom Salona - Servicij.⁶ Druga je mogućnost da su sirijski trgovci sami donijeli ove posude u Panoniju, kada su se u 3. st. doselili u zaleđe limesa, na područje koje su štitile sirijske trupe (Cohors Milliaria Hemesenorum u Intercisi), ili su ih možda donijeli sami vojnici.⁷ S obzirom na kvalitetu štrbinačkih vrčeva, koja je po mome mišljenju nešto lošija od kvalitete sličnih sirijskih primjeraka⁸, veća je vjerojatnost da su vrčevi izrađeni u Panoniji po uzoru na sirijske. Međutim, i dalje ostaje upitno jesu li su vrčevi izrađeni u hrvatskom ili mađarskom dijelu Panonije.

Vrč iz groba 103 također se razlikuje od svih ostalih oblika pronađenih na lokalitetu. Ima ovalno tijelo ukrašeno širokim rebrima. Vrat je kratak i na donjem dijelu ukrašen staklenim prstenom iste boje kao i posuda. Ispod ruba još je jedan prsten ukrašen motivom kapljica. Isti se motiv pojavljuje i ispod ruba vrča iz Vinkovaca, koji doduše nema ovalno tijelo već kuglasto. Iste ukrasne elemente možemo primijetiti i na vrču iz Dalja.

Vrčevi sa Štrbinaca, Dalja i Vinkovaca

Navedeni vrčevi nisu jednaki, ali imaju iste ukrasne elemente karakteristične za razdoblje 3., 4. i 5. st. - rebra, staklene niti, kapljice i prsten na vratu iste boje kao i posuda, a na temelju kojih ih možemo okvirno datirati u isto razdoblje. Vrč iz groba 103 najbliži jest onome iz Dalja, naravno ne po obliku nego po istim

6 Branka Migotti, Prilog poznavanju putova trgovine između Dalmacije i Panonije, *Opuscula archaeologica* 23-24, no. 1, Zagreb 2000., 196.

7 Edit B. THOMAS, Glassware, in Lengyel A. and Radan G. T. B., *Archaeology of Roman Pannonia*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980, 38.

8 Moj uvid u istočnomediterransku staklenu građu ostvaren je isključivo putem stručne literature.

ukrasnim elementima - rebrima, prstenu na vratu, te obliku ručke. Međutim, vrč sa Štrbinaca ima ukras kapljica ispod ruba, kao i onaj iz Vinkovaca. Na temelju sličnih osobina, te blizine lokaliteta, mogli bismo pretpostaviti da su vrčevi sa Štrbinaca i iz Vinkovaca vrlo vjerojatno južnopanonski proizvodi. Za razliku od njih, vrč iz Dalja mnogo je kvalitetnije izrade, stoga je logičnije pretpostaviti da je on uvezen, vrlo vjerojatno iz Porajnja, te da je služio kao model lokalnim⁹ (moguće štrbinačkim ili cibalskim) staklarima za izradu sličnih primjeraka.

Dvije posude sa Štrbinaca tipološki ne odgovaraju kasno rimskom materijalu, već su sličnije ranijim rimskim primjercima. S druge strane, njihova izrada ukazuje na kasnu antiku i odgovara kvaliteti izrade većine staklenih posuda pronađenih na Štrbincima (loša kvaliteta stakla, loša kvaliteta izrade). Prva je stožasti vrč, izrađen od stakla svjetloplave boje, koji je tipološki sličniji primjercima iz razdoblja 2. pol. 1. i početka 2. st. (npr. Roffia 1993)¹⁰. Međutim, vrč je iste kvalitete izrade kao i ranije spomenute kasno rimske posude. Druga takva posude jest stožasti balzamarij, koji se također razlikuje od ostalih primjeraka s lokaliteta i odgovara onima iz razdoblja 2. ili eventualno 3. st. (npr. Roffia 1993; Mandruzzato, Marcante 2007)¹¹. Teško je zamisliti da su se ove dvije posude uspjele sačuvati kroz dva stoljeća, ali tu mogućnost ne možemo isključiti u potpunosti. S obzirom na arheološke dokaze, na Štrbincima je postojao kontinuitet života od prapovijesti do kasne antike¹², stoga pronalazak rano rimskih posuda nije iznenađenje. Međutim, te su dvije posude pronađene u grobu zajedno s kasnorimskim nalazima. Vrč je pronađen u grobu zajedno s koničnom čašom sa zaobljenim dnom, datiranom u razdoblje 4. i poč. 5. st.¹³ Balzamarij je također pronađen u grobu, zajedno s još četrdeset i jednim različitim nalazom, od čega su najvažniji nalazi novca (4 Konstantinova, 2 Licinijeva i 2 Krispova).¹⁴ S obzirom na sve navedene činjenice, veća je vjerojatnost da je riječ o ranijim rimskim posudama, vrlo vjerojatno panonske

9 Pojam lokalni u ovome se slučaju odnosi na uže područje južne Panonije, odnosno na navedene gradove i njihovu užu okolicu.

10 Elisabetta ROFFIA, *I vetri antichi delle Civiche raccolte archeologiche di Milano*, Milano 1993., 145, no 320, 321.

11 E. ROFFIA, 1993, n. dj. (bilj. 9), 127, 132, no 297; Luciana Mandruzzato, Alessandra Marcante, *Vetri Antichi del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia, Il vasellame da mensa*, Corpus delle collezioni del vetro in Friuli Venezia Giulia, 2007., 100, no 265.

12 B. Migotti *et al.*, *Accede ad Certissiam, Antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Zagreb 1998.

13 Mia LELJAK, Staklene posude sa štrbinačke nekropole, *Zbornik muzeja Đakovštine 10*, Đakovo 2011., 149.

14 Branka RAUNIG, Dva kasnoantička groba iz okolice Đakova, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu 12-13, no. 1*, Zagreb 1980., 157 - 158.

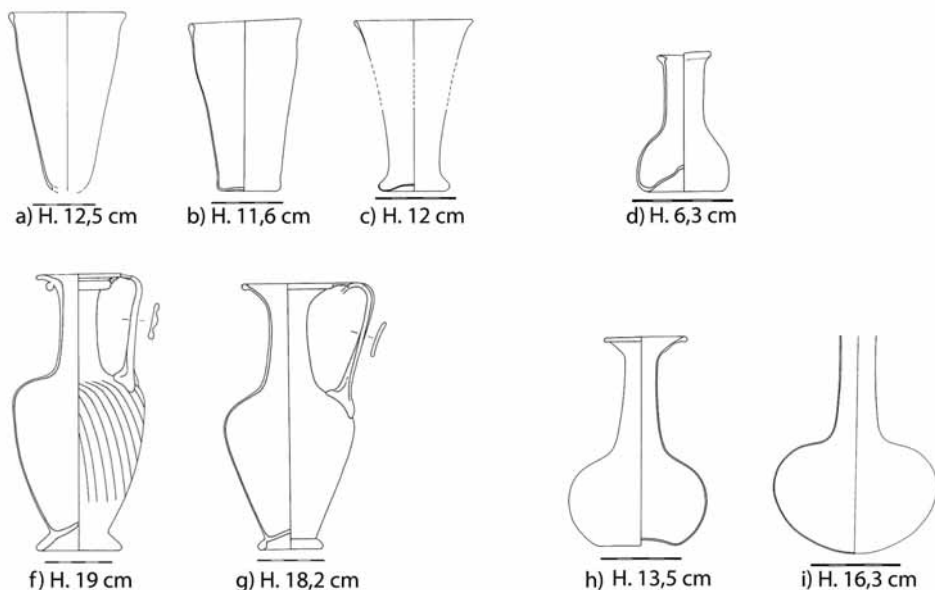
proizvodnje, koje su nekim čudom uspjele preživjeti relativno dugo razdoblje upotrebe¹⁵.

Vrč i balzamarij sa Štrbinaca

Najveću skupinu posuda pronađenih na Štrbincima čine obične posude za svakodnevnu upotrebu: konične čaše, ovalni vrčevi, kuglaste boce, te različiti tipovi balzamarija. Na temelju različitih pokazatelja, poput loše izrade i loše kvalitete stakla, stjenke posuda pune su mjehurića, te vertikalnih i horizontalnih linija, njihovo oblikovanje prilično je loše, tijela su im asimetrična; elementi poput noge, ruba, ručke i ukrasa nisu pravilno izvedeni. Nadalje, pronađena je velika količina materijala, ali osim nekoliko iznimaka, svega je nekoliko osnovnih tipova posuda (kuglaste boce, ovalni vrčevi, stožaste čaše, te zaobljeni balzamariji). Sličnih primjeraka poput štrbinačkih ima mnogo, ali ne i istih. Drugim riječima, oblik i ukras kakav možemo vidjeti na posudama s područja južne Panonije, možemo pronaći i na posudama u sjevernoj Panoniji, te Porajnju, ali izravne analogije uglavnom nedostaju. Osim nekoliko posuda, koje su izrađene od stakla žućkaste ili plavkaste boje, dominira samo jedna boja: različite nijanse zelene.

15 U jednom od prijašnjih radova (vidi Mia Leljak 2011., n. dj. (bilj. 14), 157) bila sam mišljenja kako je vrč kasnoantički proizvod, međutim, uslijed novih saznanja i promišljanja, to se mišljenje sada razlikuje od prethodno spomenutoga.

Staklene posude sa Štrbinaca

Ako u obzir uzmemo činjenicu da su južna i sjeverna Panonija nekada bile jedna provincija, još je zanimljivije promatrati različitost staklenog materijala pronađenog na oba područja. Proizvodnja nekoliko različitih tipova posuda u sjevernopanonskim radionicama dokazana je (kuglaste boce, stožaste čaše), ne samo u kasnoj antici već i u ranijem razdoblju.¹⁶

S obzirom da su kasnorimski oblici posuda također česti i u hrvatskom dijelu provincije, ne vidim razlog zašto oni ne bi mogli biti izrađivani i na ovome području. Druga mogućnost, koja se u ovome trenutku čini realnija, s obzirom na nedostatak dokaza za južnopanonsku staklarsku proizvodnju, te dobru prometnu povezanost između sjevernog i južnog dijela provincije, jest ta da je proizvodnja započela u sjevernom dijelu, te se postepeno proširila i na južno područje. Posude u južnoj Panoniji očigledno su bile izrađivane po uzoru na uvezene posude, ne samo iz sjeverne Panonije nego vjerojatno i po uzoru na one iz rajnskih, te djelomično i istočnomediteranskih radionica. To bi moglo biti objašnjenje zašto pronalazimo toliko sličnih primjeraka, a tako mali broj istih.

Nažalost, osim veće količine posuda, drugi elementi (peći, stakleni otpad, alatke, i ostalo) na temelju kojih bismo mogli dokazati proizvodnju staklenih

16 E. B. Thomas, 1980., n. dj. (bilj. 6), 381 - 383.

posuda na Štrbincima, za sada nisu pronađeni. Glavni razlog za to jest zasigurno taj što naselje za sada nije istraživano, samo dio nekropole. B. Migotti je pretpostavila mogućnost staklarske proizvodnje i na Štrbincima na temelju nekoliko pokazatelja poput: veće količine narukvica od crnog stakla¹⁷ ili komadića kremenā u jednom grobu, pretpostavljajući da ako je položen kao prilog, mogao bi izravno i simbolički upućivati na staklarsku proizvodnju na lokalitetu. Ta se pretpostavka temelji na činjenici da je kvarcni pijesak jedan od osnovnih sastojaka sirovog stakla. Međutim, za sada nikakve analize stakla sa Štrbinaca nisu rađene, stoga se ne zna da li je kremenī pijesak jedan od sastojaka stakla od kojeg su štrbinačke posude izrađivane.¹⁸

Nažalost, osim količine, drugi dokazi za izradu narukvica od crnog stakla na Štrbincima ili bilo gdje drugdje u hrvatskom dijelu Panonije za sada nisu pronađeni. Dokazivanje južnapanonske proizvodnje nije problem samo na Štrbincima, nego na cijelom području hrvatskog dijela provincije, s obzirom da osim pretpostavljenih staklarskih peći iz Siska i Vinkovaca, svi drugi elementi (stakleni otpad, alatke, sirovo staklo, i slično) za dokazivanje staklarske aktivnosti nedostaju, te upravo zbog te činjenice staklarska proizvodnja u hrvatskom dijelu Panonije za sada ostaje samo pretpostavka.

U ovome trenutku, uzimajući u obzir sve navedene činjenice, još je mnogo nepoznanica u vezi porijekla posuda sa Štrbinaca. Na sreću, istraživanja se nastavljaju, stoga ćemo na temelju novih nalaza, zasigurno doći do novih spoznaja.

17 B. Migotti, The production of glass jewellery at Štrbinci (NE Croatia), *Instrumentum* 8, Montagnac, 1998., 14.

18 B. Migotti, Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova-iskopavanja u 2004. i 2005., *Arheološki radovi i rasprave* 16, Zagreb 2009., 164.

SUMMARY

Mia Leljak

PROVENANCE OF GLASS VESSELS FROM THE LATE ROMAN CEMETERY
OF ŠTRBINCI

Late Roman cemetery on the site of Štrbinci (Roman Certissia?) near the town of Đakovo so far has yielded abundant and various Late Antique and Early Christian finds. The greatest amount of late Roman glass vessels in southern Pannonia was found precisely at this cemetery. The most vessels from Štrbinci indicates south Pannonian production, which is evidenced by a numerous indicators such as: large quantity of the material found, poor production and poor quality of glass, lack of close Pannonian or other analogies for the large number of those vessels, etc. However, we can not for sure confirm the glass production at Štrbinci, as a matter of fact no where in Croatian part of southern Pannonia so far, since the furnaces for making glass vessels are lacking. What is interesting at this cemetery is that there are several vessels found that typologically do not correspond to late Antique ones, but are similar to early Roman vessels. Their manufacture points to Late Antiquity and corresponds to the manufacture of majority glass vessels found at Štrbinci (poor quality of glass, poor technique), but typologically there are similar to early Roman ones. Whether they are preserved through the centuries it is difficult to imagine? It is more likely that we are dealing with earlier Roman vessels that are made by Pannonian glassmakers. There are also few vessels from Štrbinci that differs from others, not typologically but by the better quality of manufacture and the lack of similar analogies. Question is are they also of possible Pannonian production or imported from other provinces?